

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

ΤΑ ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗΣ

ΜΑΡΙΝΑ ΠΑΠΑΠΑΝΝΑΚΗ, ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ,
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, ΜΙΧΑΛΗΣ
ΡΗΓΙΝΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.627](https://doi.org/10.12681/mnimon.627)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΠΑΝΝΑΚΗ Μ., ΒΑΡΩΝ Ο., ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Α., & ΡΗΓΙΝΟΣ Μ. (1987). ΤΑ ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗΣ. *Μνήμων*, 11, 394–407. <https://doi.org/10.12681/mnimon.627>

ΤΑ ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗΣ

Τὸ Ἐπιστημονικὸ καὶ Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Κυκλάδων, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, ὀργάνωσε, ἀπὸ τὶς 7 - 18 Ἰουλίου 1986, τὰ Σεμινάρια τῆς Ἐρμούπολης, ποὺ ἔγιναν γιὰ δευτέρη χρονιά στὴν Ἐρμούπολη τῆς Σύρου. Τὸ πρόγραμμα περιελάμβανε τὰ ἑξῆς Σεμινάρια (στὴ γλῶσσα ποὺ ἔγινε τὸ καθένα):

Immanuel Wallerstein, *The Age of Revolution? Industrial / Bourgeois Revolutions? New Incorporations into the World Economy? (18th - 19th cent.)*.

Jean Bouvier, *Le flux des capitaux des pays industriels au 19e siècle*).

Ἀργύρης Φατούρος, *Πρὸς μιὰ Νέα Διεθνή Οἰκονομικὴ Τάξη*.

Michelle Perrot, *Recherches sur le travail des Femmes en Europe (19e - 20e s.)*.

Guy Burgel, *Théorie et pratique de l'aménagement de l'espace*.

Γιὰ τὰ τέσσερα ἀπὸ τὰ πέντε σεμινάρια δημοσιεύεται ἓνα κείμενο στὸ ὁποῖο συνοψίζονται οἱ ἐργασίες τοῦ σεμιναρίου καὶ διατυπώνονται συμπυκνωμένα τὰ ἐρωτήματα ποὺ τέθηκαν. Γιὰ τὸ πρῶτο σεμινάριο δὲν στάθηκε δυνατὸ νὰ ἔχουμε ἓνα ἀντίστοιχο κείμενο, γιὰ λόγους ἄσχετους μὲ τὴ θέλησή μας.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΦΑΤΟΥΡΟΣ

Πρὸς μιὰ Νέα Διεθνή Οἰκονομικὴ Τάξη (ΝΔΟΤ)

Ἐνα ἀπὸ τὰ σεμινάρια ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὸ προγραμματισμένο διάστημα μὲ θέμα: *Πρὸς μιὰ Διεθνή Οἰκονομικὴ Τάξη*, εἶχε εισηγητὴ τὸν Ἀργύρη Φατούρο, καθηγητὴ Διεθνoῦς Δικαίου στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Ἡ ἀναπόφευκτα σύντομη παρουσίαση τοῦ θέματος τοῦ σεμιναρίου ποὺ ἀκολουθεῖ καλὰ θὰ ἦταν νὰ μὴν ἀδικήσει οὔτε τὸ θέμα οὔτε τὸν εισηγητὴ, κάτι τέτοιο ὅμως θὰ ἦταν ἀνυπέβλητο γιὰ μιὰ φτωχὴ περίληψη μιᾶς πλούσιας ἐπεξεργασίας ποὺ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὶς πλούσιες καὶ τὶς φτωχὲς χῶρες τοῦ πλανήτη μας.

Ἡ προσπάθεια γιὰ μιὰ *Νέα Διεθνή Οἰκονομικὴ Τάξη (ΝΔΟΤ)*, ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, ἡ προσπάθεια ποὺ ἐπιδιώκει τὴν ἀΐιση τῆς βαθύτατης καὶ ἐκ-

ρηκτικῆς ἀνισότητος ἀνάμεσα στίς πλούσιες καί τίς φτωχῆς χώρες) ἔχει ἱστορία ἀλλά καί προϊστορία, μᾶς εἶπε στήν ἀρχή τῆς εἰσήγησός του ὁ ὁμιλητής. Ἡ παρουσίαση τῆς προϊστορίας καί τῆς ἱστορίας τῆς προσπάθειας γιά μιὰ ΝΔΟΤ ἀποτελέσαν τὸ πρῶτο μέρος τῆς εἰσήγησης.

Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς προϊστορίας ποὺ οἱ ἀπαρχές της τοποθετοῦνται στήν ἐποχὴ τῶν μεγάλων — γιά τοὺς Εὐρωπαίους — ἀνακαλύψεων, συντελεῖται τόσο ἡ διεύρυνση τῆς διεθνoῦς κοινότητος ὅσο καί ἡ ὄξυνση τῆς διάκρισης πλούσιων καί φτωχῶν χωρῶν. Ἡ διεργασία αὐτὴ ἀποκρυσταλλώνεται στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, στὴ διάρκεια τοῦ ὁποῖου («ἡ διεθνῆς οικονομική, πολιτικὴ καί δικαιοκὴ τάξη εἶναι ἐπικεντρωμένη στήν Εὐρώπη»). Ἡ τυπικὴ ἔστω ἰσοτιμία ποὺ ὑπῆρχε μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν καί τῶν ἐθνῶν τῆς Ἀσίας καί τῆς Ἀφρικῆς μέχρι καί τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα, ἀνατράπηκε μὲ πρωτοβουλία τῶν πρώτων σὲ βάρος τῶν δευτέρων («ὡς μὴ πολιτισμένον»), μὲ ἀποτέλεσμα τὸν ἀποκλεισμό τους ἀπὸ τὴ διεθνή δικαιοκὴ τάξη καί τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἀποικιοκρατίας.

Μέσα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα αὐτὴ ἡ κατάσταση τῆς διεθνoῦς κοινωνίας μεταβλήθηκε βαθμιαῖα ἀλλὰ ριζικά. Ἔτσι, τὰ τέλη τοῦ Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου ἀποτελοῦν τὴν ἀφετηρία τῆς ἄμεσης πλέον προϊστορίας τοῦ διαλόγου Βορρᾶ - Νότου στὰ πλαίσια τοῦ ὁποῖου προβάλλεται τὸ αἴτημα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἀναπτυσσόμενων χωρῶν γιά μιὰ *Νέα Διεθνή Οἰκονομικὴ Τάξη*.

Τὸ πλέγμα τῶν διεθνῶν ὀργανισμῶν καί οἱ συνέπειες τῆς δημιουργίας τους (ὅπως εἶναι ἡ κατασκευὴ καινούριου θεσμικοῦ πλαισίου καί οἱ μεταβολές στίς ἰδεολογικὲς βάσεις καί ἀρχές τῆς διεθνoῦς κοινωνίας καί οικονομίας), οἱ ἐπιπτώσεις τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου (ὅπως εἶναι ἡ ἀνάδειξη μέσα ἀπὸ τὴν ἀνταγωνιστικὴ χρησιμοποίηση ἠθικοπολιτικῶν, καί ὄχι μόνον, ἀρχῶν, ὅπως ἡ κυρίαρχη ἰσότητα τῶν κρατῶν, ἡ αὐτοδιάθεση τῶν λαῶν, ἡ ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία καί ἡ λαϊκὴ εὐημερία), ἡ ἀποαποικιοποίηση καί οἱ συνέπειές της (ὅπως ἡ παρουσία στὴ διεθνή κοινωνία πολλῶν νέων κρατῶν), συναποτελοῦν μιὰ σειρὰ ἀπὸ κατηγορίες παραγόντων ποὺ συνέβαλαν στήν ἀνάπτυξη τῆς προσπάθειας γιά μιὰ ΝΔΟΤ μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στὴν περίοδο αὐτῆ, ἡ φτώχεια καί ἡ ἔλλειψη διεθνoῦς ἰσχύος ὀδηγεῖ στήν ἀνάδειξη τῆς ἀνάπτυξης σὲ κεντρικὸ πρόβλημα τῶν νέων χωρῶν ἀλλὰ καί ἄλλων ὄχι τόσο νέων, ποὺ ἔχουν παρόμοια χαρακτηριστικά. Ἡ κατοχύρωση τῆς τυπικῆς ἔστω ἀνεξαρτησίας τους ἐπέτρεψε τὴν ἐνεργὴ συμμετοχὴ τους στοὺς διεθνεῖς ὀργανισμοὺς καί τίς διεθνεῖς σχέσεις, προνομιακὸ πεδίο στὸ ὁποῖο προωθοῦν, κυρίως στὴ δεκαετία τοῦ '60, τὸ αἴτημα τῆς διεθνoῦς ἀνάπτυξης. Ἡ σειρὰ τῶν ψηφισμάτων τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν (HE), ἡ ἴδρυση νέων διεθνῶν ὀργανισμῶν καθὼς καί οἱ μεταβολές δρα-

στηριοτήτων άλλων παλαιότερων προς την κατεύθυνση της διεθνούς ανάπτυξης, μαρτυρούν για την πορεία της προσπάθειας.

Τò πρόβλημα της διεθνούς ανάπτυξης με όρους *Νέας Διεθνούς Οικονομικής Τάξης* διατυπώνεται με τò πετρελαϊκό «σòκ» τού 1973. Τò γεγονός αυτό αποτελεί τήν άφετηρία της κυρίως ιστορίας τού διαλόγου Βορρά - Νότου με αντικείμενο μιá *ΝΑΟΤ*. Η αύξηση της τιμής τού πετρελαίου πού αποφασίστηκε από τήν 'Οργάνωση Πετρελαιοεξαγωγικών Χωρών (ΟΠΕΧ) και εφαρμόστηκε από τις χώρες - μέλη ξάφνιασε δυσάρεστα τις βασισμένες σέ φτηνή ένεργεια οικονομίες τών ανεπτυγμένων χωρών και θεωρήθηκε βασικό αίτιο της οικονομικής τους κρίσης πού ακολούθησε.

Με διαπραγματευτικό όπλο τήν πετρελαϊκή κρίση, οί αναπτυσσόμενες χώρες έπεδίωκαν μιάν αναδιάρθρωση της διεθνούς οικονομίας μέσω σφαιρικών διαπραγματεύσεων, οί όποίες όμως κάθε άλλο παρά είχαν τήν προτίμηση τών ανεπτυγμένων χωρών. Οί τελευταίες στράφηκαν περισσότερο προς τήν κατεύθυνση της συσπείρωσής τους με τήν ιδιότητα τών καταναλωτριών χωρών.

Ένώ από τή Γενική Συνέλευση τών ΗΕ υίοθετούνται δύο θεμελιώδη «προγραμματικά» κείμενα (ή *Διακήρυξη για τήν έδραίωση μιās Νέας Διεθνούς Οικονομικής Τάξης* (1 Μαΐου 1974) και ó *Χάρτης Οικονομικών Δικαιωμάτων και Υποχρεώσεων τών Κρατών* (12 Δεκεμβρίου 1974), οί διαπραγματεύσεις πού ξεκίνησαν είτε έξω από τò θεσμικό πλαίσιο (Συνδιάσκεψη τού Παρισιού για τήν Οικονομική Συνεργασία, 1975 - 1977) είτε μέσα στο θεσμικό πλαίσιο τών ΗΕ, με προοπτική νά είναι σφαιρικές (νά περιλαμβάνουν δηλαδή τò σύνολο τών σχέσεων ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών) απέτυχαν όμολογημένα ή διακόπηκαν χωρίς νά επαναληφθούν.

Στό δεύτερο μέρος της εισήγησης, ó όμιλητής ανέπτυξε διεξοδικά και συνθετικά τò περιεχόμενο της *ΝΑΟΤ*, τò όποιο αναπόφευκτα άδικείται από τήν πολύ σύντομη δική μας παρουσίαση.

Η έμμονή τών αναπτυσσόμενων χωρών στις σφαιρικές διαπραγματεύσεις στηρίζεται στή διαπίστωση της βαθιάς ανισότητας πού χαρακτηρίζει τή διεθνή οικονομία και στήν ανάγκη διαρθρωτικής μεταβολής της, πράγμα πού σημαίνει μεταβολή στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Διαπραγματεύσεις πού θά έχουν ως προοπτική μεταβολή τέτοιου τύπου απαιτούν τήν παρουσία όλων τών ενδιαφερομένων χωρών και κάλυψη όλων τών θεμάτων.

Τò αίτημα για τήν «έδραίωση μιās Νέας Διεθνούς Οικονομικής Τάξης» αποτελεί τή συμπύκνωση τών αιτημάτων τών χωρών τού Νότου. Τά αίτηματα αυτά έντοπίζονται κυρίως σέ τρεις τομείς : στο διεθνές έμπόριο, στο διεθνές νομισματικό σύστημα και στή χρηματοδότηση της ανάπτυξης.

Η ανισότητα πού επικρατεί στο σύνολο τών σχέσεων μεταξύ ανεπτυ-

γμένων καὶ ἀναπτυσσόμενων χωρῶν χαρακτηρίζει καὶ τὶς ἐμπυρικές ἀνταλλαγές τους. Τὰ βασικά προϊόντα (γνωστά ὡς *πρωῖτες ὕλεις*), ποὺ εἶναι γιὰ τὶς ἀναπτυσσόμενες χῶρες τὰ κύρια προϊόντα ἐξαγωγῆς, δὲν ἐξασφαλίζουν στὶς χῶρες αὐτὲς σταθερὰ ἔσοδα, ἀφενὸς διότι οἱ τιμές τους καὶ οἱ διακινούμενες στὸ διεθνὲς ἐμπόριο ποσότητες παρουσιάζουν μεγάλες διακυμάνσεις, ἀφετέρου διότι μειώνεται συνεχῶς ἡ σχετικὴ σημασία τους στὸ διεθνὲς ἐμπόριο καὶ οἱ τιμές τους ἐμφανίζουν συνεχὴ πτώση. Οἱ ρυθμίσεις καὶ τὰ συστήματα ποὺ ἔχουν ἐφαρμοστεῖ, οἱ συμφωνίες ποὺ ἔχουν συναφθεῖ, τὰ προγράμματα ποὺ ἔχουν καταστρωθεῖ καὶ οἱ πρωτοβουλίες ποὺ ἔχουν ἀναληφθεῖ, ἔχουν μὲν ἐπιφέρει σημαντικὲς ἀλλαγές, τὸ πρόβλημα ὅμως παραμένει καὶ τὸ αἶτημα τῶν ἀναπτυσσόμενων χωρῶν γιὰ σταθερὰ ἔσοδα ἀπὸ τὶς εἰσαγωγές καὶ «δικαιότερες» τιμές, ἐκκρεμεῖ.

Τὸ διεθνὲς νομισματικὸ σύστημα εἶναι ὁ δεύτερος σημαντικὸς τομέας, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ ἀναπτυσσόμενες χῶρες ἔχουν αἶτημα διαρθρωτικῆς μεταβολῆς. Διεκδικοῦν τὴν πλήρη καὶ ἰσότιμη συμμετοχὴ τους στὶς διαδικασίες λήψης ἀποφάσεων, σ' ἓνα πεδίο ποὺ μόνον λίγες, ἰσχυρὲς καὶ οἰκονομικὰ περὶσσότερο ἀνεπτυγμένες χῶρες ἀποφασίζουν.

Τὰ πολυσυζητημένα ἀλλὰ καὶ ἐπίκαιρα, ἀντιφατικά ἀλλὰ καὶ ἐπίμονα, μεγάλης θεωρητικῆς, ἀλλὰ καὶ τεράστιας πρακτικῆς, σημασίας προβλήματα ὅπως ἡ οἰκονομικὴ βοήθεια μὲ τὶς διαφορὲς μορφές της, ἡ ὑπερχρέωση, οἱ ἐπενδύσεις καὶ τὸ συνδεδεμένο μὲ αὐτὲς πρόβλημα τῶν διεθνικῶν ἐπιχειρήσεων, ἡ μεταφορὰ τεχνολογίας καθὼς καὶ ἡ δημιουργία καὶ διασφάλιση μεθόδων γιὰ ἄμηση ἀντλήση πόρων γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀναπτυσσόμενων χωρῶν ἀποτελοῦν διαστάσεις καὶ ἐξειδικεύσεις τοῦ τρίτου μεγάλου τομέα δράσης γιὰ τὴν προώθηση μιᾶς ΝΑΟΤ, τοῦ τομέα τῆς χρηματοδότησης τῆς ἀνάπτυξης. Ἐχουν ὑπάρξει στὸν τομέα αὐτὸν πολλὲς ἐπιμέρους ἐξελίξεις, ἀλλαγές, πρωτοβουλίες, καινοτομίες καὶ διεθνεῖς φορεῖς, ἀλλὰ τὸ συνολικὸ αἶτημα τῶν ἀναπτυσσόμενων χωρῶν παραμένει.

Τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ὑποβαστάζουν τὰ αἰτήματα τῶν ἀναπτυσσόμενων χωρῶν μποροῦν νὰ ὑπαχθοῦν σὲ τρεῖς θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ διεθνοῦς δικαίου: 1. Συμμετοχὴ ὅλων τῶν κρατῶν στὶς διεθνεῖς δικαιοπραγωγικὲς σχέσεις· 2. Ἐθνικὴ αὐτονομία· 3. Προνομιακὴ μεταχείριση, ποὺ ν' ἀντισταθμίζει τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης (ἀντισταθμιστικὴ ἀνισότητα).

Στὸ τελευταῖο μέρος τῆς εἰσῆγησῆς του, ὁ ὁμιλητὴς ἐπεσήμανε καὶ ἀνέπτυξε τὶς ἀσάφειες καὶ τὶς ἀντινομίες ποὺ ἐμφανίζει ἡ διατύπωση τοῦ αἰτήματος τῶν ἀναπτυσσόμενων χωρῶν γιὰ μιὰ ΝΑΟΤ.

Ἡ ἔννοια τῆς «διεθνοῦς ἀνάπτυξης» ἐμπεριέχει ἀσάφεια ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τοῦ οἰκονομοπολιτικοῦ προτύπου, τὴν ἐπιλογή δηλαδὴ «ἀνάμεσα

σέ μιὰ ἔθνικὴ οἰκονομία ἀνοιχτή, ποὺ ἀποτελεῖ μέρος ἀναπόσπαστο τῆς διεθνοῦς οἰκονομίας, καὶ μιὰ ἔθνικὴ οἰκονομία κλειστή, ἀποκομμένη ὡς ἓνα βαθμὸ ἀπὸ τὴν παγκόσμια οἰκονομία». Μὲ τὸ πρόβλημα αὐτὸ συνδέονται τρεῖς βασικὲς ἀντινομίες ποὺ περιέχονται στὰ κείμενα ὅπου εἶναι διατυπωμένες οἱ ἀρχές καὶ τὰ αἰτήματα γιὰ μιὰ ΝΑΟΤ. Μιὰ πρώτη ἀντινομία ἐντοπίζεται στὴν ἀντιπαράθεση τῶν ἀρχῶν τοῦ οἰκονομικοῦ σχεδιασμοῦ καὶ τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας, μιὰ ἄλλη ἀνάμεσα στὴν ἰσότητα κλασικοῦ τύπου καὶ τὴν ἀντισταθμιστικὴ ἀνισότητα καὶ μιὰ τρίτη ἀνάμεσα στὸν διεθνισμό καὶ τὸν ἔθνικισμό. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι στὴν ἀρνητικὴ διάθεση τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν ἀπέναντι στὰ αἰτήματα τῶν ἀναπτυσσόμενων δύσκολα θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴ σαφήνεια καὶ ἀποτελεσματικότητα τῆς πολιτικῆς βούλησης τῶν τελευταίων ἢ γιὰ τὴ μεταξὺ τους συνοχὴ καὶ κοινὴ ἀντιμετώπιση.

Ἡ διεθνὴς οἰκονομικὴ κρίση, τὰ ἄμεσα καὶ πιστικὰ προβλήματα ἐπιβίωσης τῶν ἀναπτυσσόμενων χωρῶν καὶ ἐξάρτησής τους ἀπὸ τὶς ἀνεπτυγμένες χῶρες γιὰ τὴν, ἔστω προσωρινή, ἀνακούφισή τους, ὅπως καὶ ἡ σὲ βάρος τους αὐτὴ τὴ φορὰ πετρελαϊκὴ κρίση ποὺ τοὺς στέρησε καὶ τὴ δυνατότητα χρησιμοποίησης τοῦ ἐνεργειακοῦ ὅπλου, νὰ μὲν δὲν ἐπιτρέπει αἰσιοδοξία, ἀλλὰ ἀφοῦ τὸ πρόβλημα ἔχει τεθεῖ, δὲν δικαιολογεῖ καὶ καμιά μοιρολατρεία.

ΜΑΡΙΝΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗ

MICHELLE PERROT

Ἔρευνες γύρω ἀπὸ τὴν γυναικεῖα ἐργασία στὴν Εὐρώπη

(19ος — 20ὸς αἰ.)

Τὸ θέμα τοῦ σεμιναρίου ἦταν ἡ γυναικεῖα ἐργασία στὴν Εὐρώπη στὸν 19ο καὶ 20ὸ αἰῶνα. Ἡ εἰσηγήτρια, καθηγήτρια Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Jussieu στὸ Παρίσι (Paris VII), ἀσχολεῖται τὴν τελευταία δεκαετία μὲ τὴν ἱστορία τῆς σχέσης τῶν δύο φύλων¹. Αὐτὲς οἱ ἀναζητήσεις ἔχουν ἀνοίξει καινούριους ὀρίζοντες στὸν τομέα τῆς ἔρευνας τῆς ἱστορίας τῶν γυναικῶν.

Κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ πέντε μᾶθήματα τοῦ σεμιναρίου ἐξέταζε καὶ μιὰ διαφορετικὴ καὶ αὐτοτελὴ πτυχὴ τοῦ θέματος. Ἡ εἰσαγωγὴ στὸ κάθε μᾶθημα συνοδεύεταν ἀπὸ παρουσίαση καὶ σχολιασμὸ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

1. Βλ. καὶ «Ἡ ἱστορία τῶν γυναικῶν εἶναι ἡ ἱστορία τῆς σχέσης τῶν φύλων». Συνέντευξη μὲ τὴν ἱστορικὸ Μισέλ Περρό, π. *Αἴτη*, τεύχος 1, Δεκέμβριος 1986, σ. 77 - 83.

Ἔτσι, στὸ πρῶτο μάθημα, ἔγινε μιὰ γενικὴ παρουσίαση τοῦ θέματος. Ἀναφέρθηκαν ἡ προβληματικὴ του καθῶς καὶ οἱ πηγές του. Πῶς παρουσιαζόταν ἡ ἐργασία τῶν γυναικῶν στὶς «παραδοσιακές» ἀγροτικὲς κοινωνίες ; Στὴ φάση τῆς μεταβάσεως στὸν καπιταλισμό, πῶς διαφοροποιεῖται ἡ κατάσταση τῶν ἀγροτισσῶν ; Τί μορφή παίρνει γι' αὐτὲς τὸ πέρασμα στὴν ἐκβιομηχάνιση ; Μὲ τέτοιου εἴδους ἐρωτήματα ἀνοίξε ἡ παρουσίαση τοῦ θέματος καὶ προχώρησε στὴν βιομηχανικὴ πιά κοινωνία τοῦ 19ου αἰ. Καινούρια ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐργασία, ὑποτίμηση τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας : ἡ νοικοκυρὰ δὲν εἶναι ἐργαζόμενη. Ἀρχίζει νὰ ἐδραιώνεται ἡ ἀντίληψη γιὰ τὰ γυναικεῖα ἐπαγγέλματα ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐγγενεῖς ιδιότητες ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴ φύση τῆς γυναίκας κι ὄχι μὲ τὴν καλλιέργειά της. Βέβαια ἡ μισθωτὴ ἐργασία εἶναι κατ' ἀρχὴν προνόμιο ἢ ὑποχρέωση τῶν ἀνδρῶν, πάντως ἀμφισβητεῖται γιὰ τὶς γυναῖκες.

Στὰ ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα τῆς ἀστικῆς τάξης ἡ ἐργασία γιὰ τὴν γυναῖκα εἶναι ὑποβάθμιση, κανονικὸς ξεπεσμός. Στὰ κατώτερα πάλι, ὁ ἐργάτης χρειάζεται ἀπαραίτητα τὴν γυναῖκα στὸ σπίτι του, ἀφοῦ αὐτὴ θὰ κρατήσῃ τὸ νοικοκυριὸ καὶ θὰ μεγαλώσῃ τὰ παιδιά.

Γύρω ἀπ' ἕλα αὐτὰ τὰ θέματα ὑπάρχει μιὰ δυσκολία στὴν ἀνεύρεση πηγῶν, μιὰ κι ἡ γυναικεῖα ἐργασία ἦταν κάτι ρευστό, καὶ πρέπει νὰ περιμένουμε τὸν 20ὸ αἰ. γιὰ ν' ἀρχίσουν νὰ πυκνώνουν οἱ πληροφορίες. Ἀξιολογημένη ἐξείρεση ἀποτελεῖ ὁ Frédéric Le Play².

Τὸ θέμα τοῦ δευτέρου μαθήματος ἦταν ἡ «Ἐκβιομηχάνιση καὶ ἡ γυναικεῖα ἐργασία. Οἱ ἐργάτριες». Ἐξετάστηκε ἡ ποικιλία τῶν «μοντέλων» τῆς «βιομηχανικῆς ἐπανάστασης» καὶ τονίστηκαν οἱ διαφορετικοὶ ρυθμοὶ ἐκβιομηχάνισης. Διακρίθηκε σὰν πρώτη περίοδος ἡ «πρωτο - ἐκβιομηχάνιση», ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ μηχανές μπαίνουν στὰ σπίτια καὶ ἔπου ὄλος ὁ πυρήνας τῆς οἰκογένειας καταγίνεται μὲ τὴν βιομηχανικὴ παραγωγή. Μία καινούρια ὀργάνωση τῆς οἰκογένειας διαμορφώνεται γύρω ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ παραγωγή. Ὑπάρχει μιὰ τάση ἐξιδανικεύσεως τῆς ἐποχῆς, ἔπου ὅλη ἡ μονιασμένη οἰκογένεια παράγει ἀρμονικά, γύρω ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ ἐστία. Τὰ παιδιά γίνονται ἐπιθυμητὰ γιατί ἀπὸ πολὺ νωρὸς προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τους· στὴν Νορμανδία, π.χ., ἀλλὰ καὶ ἄλλοῦ, αὐτὴ ἡ μορφή παραγωγῆς διατηρήθηκε μέχρι τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμο. Στὶς πιὸ ἐξελιγμένες ὅμως περιοχὲς ἡ μεγάλη κρίση ἔρχεται στὴ δεκαετία τοῦ 1890.

Ἔτσι ἡ αὐγὴ τοῦ 20οῦ αἰ. βλέπει τὴν γέννηση τῶν ἐργατριῶν. Τεράστιος τομέας ἐργασίας : ἡ ὑφαντουργία. Βιομηχανία - κλειδί ποὺ προκαλεῖ τὴν ἔξοδο τῶν γυναικῶν ἀπὸ τὸ σπίτι καὶ τὴν μαζικὴ τους πρόσληψη στὰ

2. «La femme du charpentier», d'après la monographie de Le Play et Focillon sur le charpentier de Paris, *Ouvriers des deux mondes*, τόμ. 1, 1858.

έργοστάσια. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὸ 75% τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ γυναῖκες καὶ παιδιά. Τὸ ἀμερικάνικο μοντέλο τοῦ Lowell, τὸ «ἐργοστάσιο - μοναστήρι» ἐξαπλώνεται σιγὰ - σιγὰ παντοῦ. Οἱ κόρες τῶν ἀγροτῶν ἔρχονται μὲ τὶς προμήθειές τους καὶ ζοῦν στὰ οἰκοτροφεία αὐτά, στὰ ὁποῖα ἡ πειθαρχία ἐξασφαλίζεται ἀπὸ καλόγριες. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἐπιβιώνει σὲ κάποια μέρη μέχρι τὸ 1930.

Ἡ εἰκόνα τῆς ἐργάτριας εἶναι ἐντελῶς ἀρνητικὴ στὸν ἀνδρικό ἐργατικὸ πληθυσμό : ἡ ἐργάτρια δὲν ἔχει ὑπόληψη, τὴν κατηγοροῦν γιὰ ἀνηθικότητα καὶ ἓνα δίχτυ καχυποψίας πλέκεται γύρω της³. Ἐξάλλου ὑπάρχουν τομεῖς ὅπου ἡ γυναίκα δὲν μπορεῖ νὰ εἰσχωρήσει : ἡ τυπογραφία ποὺ παράγει τὸ βιβλίο, ἓνα προῖον - σύμβολο τῆς κουλτούρας, εἶναι τομέας κατεξοχὴν ἀνδρικῆς ἐργασίας γιὰ τρεῖς ὀλόκληρους αἰῶνες. Τὸ φράγμα θὰ ὑποχωρήσει ἐξάλλου ὀριστικὰ μόνο μετὰ τὸ 1945, μὲ τὴν ἐξάπλωση τῆς φωτοσύνθεσης.

Ἡ «κατ' οἶκον» ἐργασία λοιπὸν ἐμφανίζεται πάλι σὰν πανάκεια. Ἡ περίφημη ραπτικὴ μηχανὴ μπαίνει σὲ πάρα πολλὰ σπίτια καὶ ἐνισχύει ἰδιαίτερα τὴν «κατ' οἶκον» ἐργασία. Αὐτὸ τὸ εἶδος ἐργασίας ἀπευθύνεται καὶ σὲ παντρεμένες γυναῖκες, ποὺ λύνουν ἔτσι ἓνα ζωτικὸ τους πρόβλημα, συνδυάζοντας τὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν μὲ τὴν ἐργασία.

«Τὰ οἰκιακὰ» ἦταν τὸ ἰδιαίτερο θέμα τοῦ τρίτου μαθήματος. Ἄν καὶ ἀπὸ αἰῶνες ἦταν γνωστὴ ἡ οἰκιακὴ ἐργασία, τὸ γνωστὸ νοικοκυριό, δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν ἀπλή του συνέχιση καὶ προέκταση : στὸ πλαίσιο τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας ἐπανατοποθετεῖται τὸ θέμα τῶν οἰκιακῶν. Ἡ λέξη «νοικοκυρὰ» (γαλλικὰ : ménagère, ἀγγλικὰ : house-wife) ἐμφανίζεται γύρω στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. Ἀρχὲς 19ου αἰ. βλέπουμε νὰ πολλαπλασιάζονται τὰ ἐγγε-
ρίδια τῆς «καλῆς νοικοκυρᾶς». Στὰ λαϊκὰ στρώματα τῶν πόλεων δημιουργεῖται μία θετικὴ εἰκόνα τῆς «νοικοκυρᾶς». Ὑπάρχει μία ἀναβάθμιση τῆς εἰκόνας τῆς νοικοκυρᾶς, ποὺ ἔχει ἀπόλυτη ἐξουσία σπῆτι της καὶ ποὺ καθῆκον της εἶναι καὶ ἡ οἰκονομικὴ διαχείριση τοῦ νοικοκυριοῦ. Ὁ 19ος ἐξάλλου αἰώνας εἶναι ἡ ἐποχὴ ὅπου θριαμβεῖ ἡ οἰκογένεια.

Στὰ ἀνώτερα ἀστικὰ στρώματα, δημιουργεῖται ἡ εἰκόνα τῆς «κυρίας τοῦ σπιτιοῦ» (maitresse de maison bourgeoise)⁴. Ὁ ρόλος της συνοψίζεται στὴ διαχείριση τοῦ σπιτιοῦ της, τῶν παιδιῶν της καὶ τῶν ὑπηρετῶν της. Ταυτόχρονα πρέπει νὰ κρατᾶει ἀνοιχτὸ καὶ τὸ σαλόνι της, γιὰ νὰ ὑποδέχεται τὸν κόσμον τοῦ συζύγου της.

Γι' αὐτὴν τὴν κατηγορία ὅμως γυναικῶν εἶναι ἀπαραίτητη μία ἄλλη κατηγορία : τὸ ὑπηρετικὸ προσωπικὸ, ἀφοῦ τὸ νὰ σὲ ὑπηρετοῦν εἶναι ἔνδειξη ἀστι-

3. Τὴν ἴδια εἰκόνα βρισκόμαστε νὰ ἐπαναλαμβάνουν καὶ οἱ Μάρξ καὶ Ἐνγκελς, βλ. Katherine Blunden, *Le travail et la vertu*, Payot, Παρίσι 1982, σελ. 152 - 155.

4. Bonnie Smith, *Ladies of the Leisure class. The «bourgeoises» of Northern France in the 19th centuries*, Princeton University Press, 1982.

κοῦ βίου. Ἐτσι, στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. ἔχουμε στὸ Παρίσι 200.000 ὑπηρετίες, νούμερο ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὸ 11% τοῦ πληθυσμοῦ. Τὰ μικροαστικά βέβαια στρώματα δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν πολλοὺς ὑπηρετές, κι ἔτσι παρατηρεῖται μία προλεταριοποίηση, ἀφοῦ δὲν ἀπαιτεῖται πιὰ εἰδίκευση, ἀλλὰ χρειάζεται μία ὑπηρετίρια γιὰ ὅλες τὶς δουλειές. Ταυτόχρονα, οἱ μόνες ἀνδρικές θέσεις πιὰ σ' αὐτὸν τὸν τομέα ἐργασίας εἶναι, στὴν ἀρχή, ἡ θέση τοῦ ἀμαξῶ, κι ἀργότερα τοῦ ὀδηγοῦ. Ὅλες οἱ ὑπόλοιπες δουλειές θεωροῦνται πιὰ γυναικεῖες. Ἐξάλλου, ἡ θέση τῆς ὑπηρετίριας εἶναι ἀξιοζήλευτη γιὰ τὶς νέες γυναῖκες, ἀφοῦ κερδίζουν περισσότερα ἀπὸ τὶς ἐργάτριες, φτιάχνουν σιγά - σιγά τὴν προίκα τους καὶ θεωροῦνται καλὲς ἀνύφερες⁵.

Μὲ τὸ τέταρτο μάθημα μπαίνουμε πιὰ στὸν 20ὸ αἰ., καὶ ἐξετάζεται ὁ Α' Παγκόσμιος πόλεμος καὶ οἱ ἀλλαγές ποῦ φέρνει.

Οἱ ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. σημαδεύονται ἀπὸ ἀλλαγές, τόσο οἰκονομικὲς ὅσο καὶ κοινωνικο-πολιτικὲς. Οἱ ἀλλαγές στὸν οἰκονομικὸ τομέα ὀρίζονται ἀπὸ τὴν «δεύτερη βιομηχανικὴ ἐπανάσταση» καὶ τὴν «ἐπιστημονικὴ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας». Ἀναπτύσσεται ὁ τριτογενὴς τομέας, καὶ ἡ πληροφόρηση γίνεται ἐξίσου σημαντικὴ μὲ τὴν παραγωγή. Στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, ἔχουμε τὶς φεμινιστικὲς διεκδικήσεις γιὰ τὸ δικαίωμα στὴν ἐργασία. Μέχρι τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμον οἱ γυναῖκες εἰσχωροῦν σὲ νέους τομεῖς : ἡ ἐργασία «κατ' οἶκον» ἀντιμετωπίζει κάποια κάμψη, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ εἰκόνα τῆς ἐργάτριας ἀναβαθμίζεται, παίρνει ἀξία καὶ ἡ ἐργάτρια γίνεται πρόσωπο ἀξιόλογο καὶ ἀποδεκτό. Οἱ γυναῖκες εἰσχωροῦν στὴν ἐκπαίδευση, στὰ ταχυδρομεῖα, στὰ πολυκαταστήματα σὰν πωλήτριες, στὰ νοσοκομεῖα σὰν νοσοκόμες. Τότε δημιουργεῖται καὶ τὸ τυπικὸ γυναικεῖο ἐπάγγελμα τῆς δακτυλογράφου, ποῦ προσφέρει τὴν ἐργασία τῆς μαζικὰ στὰ ὑπουργεῖα. Ἡ περίφημη «École Pigier» κάνει θραύση στὴ Γαλλία καὶ διαφημίζει τὴν ἐκπαίδευση δακτυλογράφου ποῦ παρέχει, σὰν τὴν καλύτερη προίκα. Τέλος, κάποιες ἑκατοντάδες μόνον γυναῖκες ἔχουν φτάσει στὰ πραγματικὰ «ἀνδρική» κατεξοχὴν ἐπαγγέλματα, καὶ τὶς βρίσκουμε νὰ κάνουν καριέρα σὰν γιατροί, δικηγόροι, δημοσιογράφοι ἢ ἀρχιτέκτονες. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ καινούριος κόσμος γεννιέται πρὶν τὸ 1914.

Σὲ ποιὸ βαθμὸ ὁ Α' Παγκόσμιος πόλεμος ἀλλάζει τοὺς ρόλους ; Τὶ συνέπειες ἔχει στὶς σχέσεις τῶν δύο φύλων καὶ πόσο διαρκοῦν οἱ συνέπειές του ; Ποιὸς ἦταν δηλαδή ὁ ἀντίκτυπος τοῦ πολέμου⁶; Αὐτὸ ποῦ καταρχὴν παρατηρεῖται εἶναι ἡ ἀντικατάσταση τῶν στρατευμένων ἀνδρῶν ἀπὸ γυναῖκες. Ἰδιαίτερα οἱ παντρεμένες, μπαίνουν στὴ δουλειά. Στὴν ὕπαιθρον οἱ γυναῖκες

5. Am. Fugier, *La place des bonnes. La condition domestique à Paris en 1900*, Παρίσι 1979, ἐκδ. Grasset· ἔκδοσης τσέπης 1986.

6. Françoise Thébaud, *La femme pendant la guerre 1914 - 1918*, Παρίσι 1986, ἐκδόσεις Stock.

άναλαμβάνουν όλες τις άγροτικές έργασίες. Το θεαματικότερο όμως άπ' όλα είναι ή είσοδος τών γυναικών στα πολεμικά έργοστάσια. Δουλεύουν στα έργοστάσια μεταλλουργίας σε ύψηλότατα ποσοστά. 'Ο «ειδικευμένος έργατης» που δημιουργείται αύτην τήν εποχή, ύπήρξε καταρχήν γυναίκα. 400.000 γυναίκες άπασχολοῦνται στή μεταλλουργία, και ιδιαίτερα στή κατασκευή όβίδων. Αρχίζει νά δημιουργείται μιá αντίληψη που αντιμετώπιζει τή δουλειά στο έργοστάσιο σαν κατορθώσιμη και εύχάριστη, και σπάει τó ταμπού τής άνδρικής έργασίας για τήν όποία οί γυναίκες δέν είναι ικανές. Οί άνδρες συνδικαλιστές αρχίζουν νά βλέπουν σ' αυτές τις συναδέλφους έναν κίνδυνο για τó μέλλον.

Τό πέμπτο και τελευταίο μάθημα εξέταζε τó θέμα του «δικαιώματος στήν έργασία» για τήν γυναίκα. Έγινε έντενης άναφορά στις γυναικειές διεκδικήσεις γύρω άπό τó θέμα και αναλύθηκαν οί αντίστάσεις στή μισθωτή έργασία τών γυναικών. Για τήν άνταμοιβή τής οικιακής έργασίας διαβάστηκε και σχολιάστηκε κείμενο τής Γαλλίδας φεμινίστριας Hubertine Auclert που έβγαλε λόγο στο έργατικό Συνέδριο τής Μασσαλίας στα 1879⁷.

Αναγκαστικά, όλα τά παραπάνω είναι ένας πολύ φτωχός άπολογισμός του σεμιναρίου γιατί του λείπουν δύο βασικά σκέλη : ό πλούσιος σχολιασμός μιās βιβλιογραφίας ένημερωμένης μέχρι και στις πιό πρόσφατες έρευνες, που ακολουθοῦσε άπό κοντά κάθε καινούρια πτυχή του θέματος, άπό τή μιá, κι άπό τήν άλλη ό διάλογος με τους άκροατές, ή για ν' άκριβολογοῦμε, με τις άκροάτριες, του σεμιναρίου, που έδινε πάντα μιάν άλλη διάσταση και πλούτιζε τόν προβληματισμό. Καθώς μάλιστα ή όμιλήτρια δομοῦσε τó σεμινάριο πάνω σε είσήγηση και συζήτηση, προκαλοῦσε τήν ζωντανή συμμετοχή και ήταν άνοιχτή σε κάθε είδους παρατήρηση. Τέλος, στήν παραπάνω άπόπειρα νά άποδοθεῖ συνοπτικά ό σκελετός και τά βασικά σημεία τών εισηγήσεων, άναγκαστικά άποσιωπήθηκαν πολλά έρωτήματα, ίσοπεδώθηκαν άποχρώσεις και παραλείφθηκαν διαμφισβητήσεις.

Ας κλείσουμε τουλάχιστον με κάποια άπό τά έρωτήματα που άπασχόλησαν τó σεμινάριο τήν τελευταία μέρα και συζητήθηκαν έν είδει συμπεράσματος. Τελικά τί διαφορές έπέσυρε ή είσοδος στήν έργασία για τις γυναίκες ; Έπηρέασε πραγματικά τόν ρόλο τών δύο φύλων και τις μεταξύ τους σχέσεις ; Μήπως άπλώς διπλασίασε τά γυναικεία καθήκοντα ; Μήπως ή κοινωνία γίνεται πιό σκληρή, μήπως αυξάνουν οί έντάσεις της, όταν προστίθεται και ό έπαγγελματικός συναγωνισμός ; Τέλος, ή έργασία είναι όντως «άπελευθερωτική διαδικασία» ή μήπως άποτελεῖ «παγίδα» για τήν γυναίκα ;

ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ

7. «Discours d'Hubertine Auclert au Congrès de Marseille en 1879». βλ. περ. Σκούπα, τχ. 1, Γενάρης 1979, σ. 9 - 16 [μετάφραση άπό τήν Άγγέλικα Ψαρρά του λόγου της Auclert].

GUY BURGEL

Θεωρία καὶ πρακτικὴ τῆς διευθέτησης τοῦ χώρου

Οἱ ἱστορικοὶ στὴν Ἑλλάδα δὲν συνηθίσαμε νὰ ἀσχολούμαστε μὲ τὴ γεωγραφία καὶ τὸ θέμα ὀργάνωσης τοῦ χώρου. Οἱ δύο ἐπιστῆμες μένουν ἀκόμα καὶ τώρα περιχαρᾶκωμένες στὰ στεγανά πού βάζει ἀπὸ τὴ μιὰ ἢ ἰδεολογικοποίηση τοῦ παρελθόντος καὶ ἡ ἐμμονὴ στὴν ἀφήγηση κάποιων γεγονότων καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ «οὐδέτερη» περιγραφή τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς γεωγραφίας ὡς θετικῆς ἐπιστῆμης. Μιὰ εὐκαιρία νὰ φανοῦν νέοι ὀρίζοντες στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα μὲ τὴ συνεξέταση καὶ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος δόθηκε μὲ τὸ σεμινάριο τοῦ Guy Burgel.

Μὲ μιὰ σύντομη ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία τῆς γεωγραφίας, κυρίως στὴ Γαλλία, ἀπὸ τὸν περασμένο αἰώνα, ὁ G. Burgel ἔδειξε στὸ πρῶτο του μάθημα τὸν ἀμφίσημο χαρακτήρα πού εἶχε ὡς φυσικὴ καὶ ταυτόχρονα κοινωνικὴ - ἱστορικὴ ἐπιστῆμη. Ἀπὸ τὸν ντετερμινισμό τοῦ Vidal de la Blache τοῦ τέλους τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα, σύμφωνα μὲ τὸν ὅποιο τὸ περιβάλλον ἀποτελοῦσε ἕνα σταθερὸ καὶ ἀμετάβλητο μέγεθος πού καθόριζε τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, ὡς τὴ θεωρία τῶν δυνατοτήτων (*possibilisme*) τοῦ Marc Bloch τὸ μεσοπόλεμο, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ φυσικὸς παράγοντας δὲν καθορίζει, ἀλλὰ καθιστᾷ δυνατὴ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, ἡ ὀπτικὴ μας ἔλλαξε ριζικά : τὸ φυσικὸ περιβάλλον θεωρεῖται πιά σὰν ἕνα ἱστορικὸ μέγεθος, δηλαδὴ σὰν κάτι πού ἐξαρτᾶται καὶ μεταβάλλεται κάθε φορὰ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀνθρώπινη δράση.

Αὕτῃ ἡ νέα προβληματικὴ, πού ἦταν ἀπόρροια νέων κοινωνικῶν, οικονομικῶν καὶ πολιτικῶν συνθηκῶν, ἔστρεψε τὸ πεδίο ἔρευνας τῶν γεωγράφων ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸν χῶρον καὶ τὶς τροπικὲς περιοχάς, ὅπου ἡ γεωγραφικὴ ἔκταση εἶναι τεράστια ἀλλὰ ἡ δημογραφικὴ πυκνότητα μικρὴ, στὸν χῶρον τῆς πόλης, δηλαδὴ σ' ἕνα περιορισμένον καὶ πυκνοκατοικημένον γεωγραφικὸν χῶρον. Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πεδίο ἔρευνας συναντῶνται οἱ γεωγράφοι μὲ τοὺς κοινωνιολόγους. Τί τοὺς χωρίζει ; Τί τοὺς ἐνώνει ; Τὸ ἀντικείμενον, ἡ προβληματικὴ ἢ ἀπλὰ ἡ μέθοδος ; Αὐτὸ φαίνεται νᾶναι ἕνα ἀπὸ τὰ προβλήματα πού συζητῶνται ἀκόμα.

Εἰδικὰ στὸ θέμα τῆς ὀργάνωσης τοῦ χώρου τῆς πόλης (*géographie urbaine, urbanisme*) ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία ἀναφέρθηκε ὁ G. Burgel στὰ ἐπόμενα μαθήματα. Τὰ σχέδια πού ἐφαρμόστηκαν γιὰ τὴν «ἀνάπτυξη» τῶν πόλεων τὶς τελευταῖες δεκαετίες ποικίλλουν. Στὴ διάρκεια τῆς ἀνάπτυξής της ἡ πόλις χωρίστηκε σὲ ζῶνες μὲ διαφορετικὴ ἢ καθὲ μία λειτουργία. Ἔτσι ἀπόκτησε ἰδιαιτερο χῶρον γιὰ τὴν ἐργασία, τὴν κατοικία, τὸν περι-

πατο, τή διασκέδαση. Ἡ οικονομική κρίση ὅμως ἀνέκοψε αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν ἐξέλιξη : τώρα διευθετεῖται ὁ πληθυσμὸς καὶ ὄχι ὁ χῶρος.

Μέσα σὲ τέτοιου εἴδους κοινωνικοοικονομικὲς συνθῆκες ὁ γεωγράφος βρίσκεται ἀντιμέτωπος καὶ μὲ ἓνα ἄλλο καίριο καὶ μὲ πολλὰς προεκτάσεις πρόβλημα, τὸ πρόβλημα τῶν οικονομικῶν, κοινωνικῶν καὶ δημογραφικῶν ἀνισοτήτων στὸν χῶρο. Γιὰ τὴν ἐξάλειψή τους, ἡ πολιτικὴ ἐξουσία εἴτε δημιουργεῖ πόλους ἀνάπτυξης, δηλαδὴ ἐφαρμόζει ἀποκεντρωτικὴ πολιτικὴ, εἴτε προσπαθεῖ νὰ βρεῖ μιὰν ἰσορροπία, ἀνάμεσα στὶς διάφορες πόλεις. "Ὅμως ὅ,τι καὶ ἂν ἐφαρμοστεῖ, χωρὶς τὴν κατανόηση τῆς ἱστορικῆς πορείας τῶν συγκεκριμένων πόλεων, ἀποδεικνύεται μὴ - ἀποτελεσματικὸ. Ξεφεύγοντας ἀπ' αὐτὴ τὴν προβληματικὴ τῆς ἀμβλυνσης τῶν ἀνισοτήτων ὁ Guy Burgel ἀναρωτιέται ἂν τελικὰ ἡ ἀνισότητά στὸ χῶρο εἶναι κάτι «κακὸ», γιὰ νὰ καταλήξει στὴ θέση ὅτι τὰ κριτήρια μὲ τὰ ὁποῖα πρέπει αὐτὲς νὰ ἀντιμετωπιστοῦν καθορίζονται σήμερα περισσότερο ἀπὸ τὴ θέση τῆς συγκεκριμένης χώρας στὸν διεθνή οικονομικὸ ἀνταγωνισμό καὶ λιγότερο ἀπὸ προβλήματα πού ζητοῦν τὴ λύση τους στὸ ἐσωτερικὸ τῆς.

Μήπως ὅμως, πρὶν ἀναρωτηθοῦμε γιὰ τὸ ἂν οἱ ἀνισότητες στὸ χῶρο εἶναι κάτι «καλὸ» ἢ «κακὸ», θάπρεπε νὰ ρωτήσουμε γιὰ ποιὸν ; Συγκεκριμένα ποιὸς θὰ πληρώσει τὸ κοινωνικὸ κόστος γιὰ νὰ μπορέσει μιὰ χώρα μ' αὐτὴν ἢ ἐκείνη τὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου τῆς πόλης νὰ βγεῖ κερδισμένη στὸν διεθνή οικονομικὸ ἀνταγωνισμό ; Καὶ συνακόλουθα, μήπως ἐξετάζοντας τὸ θέμα τῆς ὀργάνωσης τοῦ χώρου τῆς πόλης στὸ ἐπίπεδο ἀποικειστικὰ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας μᾶς ξεφεύγει τελικὰ τὸ κατεξοχὴν κοινωνικὸ στοιχεῖο, ὁ ἴδιος ὁ πληθυσμὸς ; Εἶναι βέβαια γνωστὸ ὅτι τὶς περισσότερες φορὲς τέτοιου εἴδους διευθετήσεις πληθυσμῶν γίνονται ἐρήμην του ἢ, ἀκόμη περισσότερο, παρὰ τὴ θέλησή του.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

JEAN BOUVIER

Ἡ κίνηση τῶν κεφαλαίων στὶς βιομηχανικὲς χώρες

(19ος αἰ.)

Ὁ Jean Bouvier ἀσχολήθηκε στὸ σεμινάριό του μετὰ τὴν κίνηση τῶν κεφαλαίων ἀπὸ τὶς βιομηχανικὲς χώρες τῆς δυτικῆς Ἑυρώπης πρὸς τὴν ευρωπαϊκὴ «περιφέρεια» (Μεσόγειος, παραδουνάβιες περιοχὲς, βαλκανικὴ χερσόνησος καὶ Ρωσία) τὸν 19ο αἰώνα. Τα κεφάλαια αὐτὰ μποροῦν, σὲ μιὰ πρώτη προσέγγιση, νὰ διακριθοῦν σὲ βραχυπρόθεσμα ἢ μακροπρόθεσμα, ἀνάλογα μετὰ

χρόνο δέσμευσῆς τους σε μια συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα. Η πρώτη κατηγορία των κεφαλαίων παίρνει τη μορφή εμπορικών πιστώσεων, τοποθετήσεων σε χρεώγραφα και χρηματιστικούς τίτλους ή ακόμη διατραπεζικών δανείων μικρῆς διάρκειας. Αντίθετα, τα μακροπρόθεσμα κεφάλαια, που τον 19ο αιώνα είναι στη μεγάλη τους πλειοψηφία ιδιωτικά, κατευθύνονται κυρίως σε επενδύσεις στον πρωτογενή (μεταλλεία) ή δευτερογενή τομέα (βιομηχανία), δάνεια μέσης ή μεγάλης διάρκειας, και τέλος τοποθετήσεις χαρτοφυλακίου.

Το σεμινάριο χωρίστηκε σε τέσσερις θεματικές ενότητες. Στην πρώτη ενότητα εξετάστηκαν οι μηχανισμοί της προσφοράς και της ζήτησης των κεφαλαίων. Οι κυριότερες πηγές προσφοράς κεφαλαίων για εξαγωγή είναι δύο : εταιρείες βιομηχανικές ή εμπορικές και τράπεζες. Η κάθε πηγή καθορίζει τα κίνητρα, και κατ' επέκταση τις μορφές των εξαγωγών της σε κεφάλαια, καθώς επίσης και τις στρατηγικές, διαμέσου των οποίων θα πραγματοποιηθούν οι επενδυτικοί και κερδοσκοπικοί της στόχοι στο εξωτερικό. Συγκεκριμένα, οι βιομηχανικές εταιρείες επιδιώκουν μακροχρόνιες αποδόσεις για τα κεφάλαιά τους (στρατηγική των διαφορικών κερδών). Για τον λόγον αυτό οι εξαγωγές των τελευταίων έχουν τη μορφή είτε άμεσων επενδύσεων, με τη δημιουργία νέων βιομηχανικών μονάδων, είτε εξαγοράς (μερικής ή ολικής) ήδη με την αγορά τίτλων του εξωτερικού. Αντίθετα, οι τράπεζες αποβλέπουν στην πραγματοποίηση άμεσου κέρδους. Οι τρόποι με τους οποίους οι τραπεζικοί οργανισμοί επιχειρούν να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους στο εξωτερικό είναι η ίδρυση νέων τραπεζών, η δημιουργία θυγατρικών τους και η εγκατάσταση ανταποκριτών.

Η ζήτηση κεφαλαίων από την πλευρά των χωρών της περιφέρειας συνδέεται, κυρίως, με την προσπάθεια εκσυγχρονισμού του στρατού ή με ανάγκες για την κατασκευή έργων υποδομῆς (σιδηρόδρομοι - λιμάνια).

Η συνεχώς αυξανόμενη ροή κεφαλαίων προς τις άμισα αναπατυσόμενες χώρες δημιουργεί και τους νέους όρους της κυριαρχίας τους από τα καπιταλιστικά κέντρα. Είναι χαρακτηριστικός ο ρόλος των δημοσίων χρεών σαν μέσο ελέγχου των κρατών της ευρωπαϊκής περιφέρειας από τα κράτη - δανειστές της Δύσης.

Η εμφάνιση των εθνικιστικών κινήματων αποτελεί την αντίδραση των χωρών που εισάγουν κεφάλαια απέναντι στις επιπτώσεις της οικονομικής τους εξάρτησης.

Ένα άλλο θέμα που απασχόλησε το σεμινάριο ήταν το πρόβλημα των ποσοτικών προσεγγίσεων του φαινομένου. Παρουσιάστηκαν δύο μέθοδοι με τις οποίες μπορούμε να υπολογίσουμε στατιστικά τη ροή των κεφαλαίων προς το εξωτερικό. Η άμεση μέθοδος που χρησιμοποιείται κυρίως από τους ιστορικούς συνίσταται στον υπολογισμό του χρηματικού όγκου που αντι-

προσωπεύει η ετήσια έκδοση τίτλων εξωτερικού στην χρηματιστική αγορά. Συμπληρωματικά προς τη μέθοδο αυτή, η έρευνα στα αρχεία των μεγάλων εταιρειών επιτρέπει να εντοπίσουμε τις δραστηριότητές τους στο εξωτερικό. Η έμμεση μέθοδος, που εφαρμόζεται από τους οικονομολόγους, θεωρεί το μέγεθος της ροής των κεφαλαίων προς το εξωτερικό σαν ίσο προς το θετικό υπόλοιπο του εμπορικού ισοζυγίου.

Στα πλαίσια της ίδιας θεματικής ενότητας εξετάστηκαν οι μορφές και τα προβλήματα των γαλλικών επενδύσεων και τοποθετήσεων στο εξωτερικό. Μια σημαντική διαπίστωση είναι ότι δεν επαληθεύεται στατιστικά η αρκετά διαδεδομένη άποψη που συνδέει τις εξαγωγές των κεφαλαίων με τις περιόδους κρίσης της οικονομίας των βιομηχανικών χωρών. Αντίθετα, τα ποσοτικά στοιχεία στο γαλλικό παράδειγμα δείχνουν ότι σε φάσεις οικονομικής ανόδου αυξάνονται οι εξαγωγές των κεφαλαίων, ενώ παρατηρούνται αντίστροφα φαινόμενα σε περιόδους κρίσης ή ύφεσης.

Η τρίτη θεματική ενότητα ήταν αφιερωμένη στο ρόλο που διαδραματίζουν οι μεγάλες βιομηχανικές και τραπεζικές εταιρείες ως κάτοχοι κεφαλαίων στη διεθνή αγορά. Αναλύθηκαν οι χαρακτηριστικές στρατηγικές που εφαρμόζονται από τους οικονομικούς φορείς και η τυπολογία των σχέσεων που αναπτύσσεται μεταξύ τους, στην προσπάθεια για επέκταση των δραστηριοτήτων στο εξωτερικό. Οι δύο βασικοί τύποι των στρατηγικών που παρουσιάστηκαν, απορρέουν από τους διαφορετικούς όρους που θέτουν οι τράπεζες από τη μια μεριά και οι βιομηχανικές εταιρείες απ' την άλλη, ως προς τον επιθυμητό χρόνο δέσμευσης των κεφαλαίων τους.

Οι εξαγωγές κεφαλαίων που πραγματοποιούνται από τις τράπεζες είναι μικρής και μέσης διάρκειας, αποφέρουν βραχυπρόθεσμο κέρδος και μεταφέρονται εύκολα. Για να επιτευχθεί όμως ο στόχος αυτός, είναι απαραίτητη η ανάπτυξη ενός διεθνούς συστήματος αλληλεγγυητών μεταξύ των μεγάλων τραπεζών. Οι βιομηχανικές εταιρείες προσανατολίζουν τις οικονομικές τους δραστηριότητες στο εξωτερικό, σε επενδύσεις που απαιτούν ακινητοποίηση σημαντικών κεφαλαίων, για μεγάλο χρονικό διάστημα, σε εγκατάσταση και μηχανήματα, και έχουν μακροχρόνια απόδοση. Το γεγονός αυτό έχει ως συνέπεια την δημιουργία ενός συνεχούς και σκληρού ανταγωνισμού μεταξύ των εταιρειών αυτού του τύπου για την κατάκτηση νέων επενδυτικών ζωνών. Ένα άλλο σημείο που εξετάσθηκε, ήταν οι συμπτώσεις ή οι αποκλίσεις που υπάρχουν ανάμεσα στις στρατηγικές των μεγάλων εταιρειών (βιομηχανικών και τραπεζικών), και την επίσημη κυβερνητική πολιτική στο θέμα του εξωτερικού επεκτατισμού. Η βασική διαπίστωση ήταν ότι μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, τράπεζες, βιομηχανικές εταιρείες, και κυβερνήσεις ενεργούν με διαφορετικές και συχνά συγκρουόμενες στρατηγικές. Όμως, από το χρονικό αυτό σημείο αρχίζει μια σύγκλιση συμφερόντων που φτάνει

στις αρχές του αιώνα μας στην προοδευτική διαμόρφωση μιας κοινής πολιτικής.

Στην τελευταία ενότητα του σεμιναρίου του ο J. Bouvier ασχολήθηκε με τον ιμπεριαλισμό, ένα θέμα με πολλές παραλλαγές. Ο ιμπεριαλισμός ξεκίνησε από απλή περιγραφική λέξη που σήμαινε, στα αγγλικά, τα προβλήματα, οικονομικά και πολιτικά, σχετικά με τη Βρετανική Αυτοκρατορία. Για πρώτη φορά εμφανίζεται σαν έννοια από τον Hobson το 1902. Από τότε η έννοια του ιμπεριαλισμού εισβάλλει στην μαρξιστική ανάλυση (Hilferding, Luxemburg, Boukharin, Lénine).

Οι ερμηνείες που έχουν δοθεί στο φαινόμενο ιμπεριαλισμός είναι πολλαπλές και συχνά συγκρουόμενες. Ο Lénine (*Ιμπεριαλισμός: το ακώτατο στάδιο του καπιταλισμού*) αναδεικνύει την οικονομική διάσταση του φαινομένου, ενώ θεωρεί ανύπαρκτη την πολιτική πλευρά. Ο Boukharin (*Le marché mondial et l'impérialisme*) προσδίδει στον ιμπεριαλισμό και ορισμένα πολιτικά στοιχεία.

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο αρχίζουν να εμφανίζονται μη - μαρξιστικές ή και αντιμαρξιστικές μελέτες πάνω στον ιμπεριαλισμό, κριτικές απέναντι στις μαρξιστικές αναλύσεις (Aron, Schumpeter). Οι μελέτες αυτές, προβάλλουν τον ιμπεριαλισμό σαν ένα φαινόμενο καθαρά πολιτικής τάξης, όπου το οικονομικό στοιχείο δεν παίζει σχεδόν κανένα ρόλο.

Μετά από μια αποκλειστική προβολή της ανάλυσης του Lénine που ακολούθησε τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ξαναρχίζει σταδιακά η ιδεολογική διαμάχη μεταξύ των μαρξιστών και από τις δύο πλευρές του Ατλαντικού γύρω από το θέμα ιμπεριαλισμός. Η αρχή γίνεται με τον S. Latouche και τον Αργύρη Εμμανουήλ (*Η άνιση ανταλλαγή*), για να φτάσουμε στις σύγχρονες μας τριτοκοσμικές θεωρίες. Ο S. Latouche, στηριζόμενος σε στατιστικά στοιχεία, ορίζει τον ιμπεριαλισμό σαν το στάδιο της εισαγωγής και όχι της εξαγωγής των κεφαλαίων, ανατρέποντας έτσι την λενινιστική θέση.

Αναμφίβολα όμως η ιστορική πραγματικότητα είναι περισσότερο σύνθετη, και η συζήτηση μεταξύ ιστορικών και μη συνεχίζεται. Αν θέλαμε λοιπόν καταλήγοντας να απαντήσουμε στο ερώτημα «τι είναι ο ιμπεριαλισμός», θα λέγαμε ότι είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο, με πολλές και ανεξερευνήστες ακόμη πλευρές. Αυτό είναι σε τελευταία ανάλυση που προκαλεί και το ενδιαφέρον του ιστορικού.

ΜΙΧΑΑΗΣ ΡΗΓΙΝΟΣ